

Political culture and the attitude toward “the other”

Zoran Lutovac¹

EXTENDED ABSTRACT

The subject of this paper is the place and role of “the Other” in political culture, with a special focus on Serbia. The paper first briefly examines the meaning and significance of the concepts of political culture, national and political identity, and the phenomenon of “the Other,” and then explores their interrelations. The phenomenon of “the Other” is considered within the context of the historical period and the nature of the political order. A special section of the paper is dedicated to internal and external Others, who change and transform over time according to broader cultural and political shifts at both global and national levels. Finally, the last part of the text outlines possible theoretical and practical-political responses to the challenges posed to rulers and citizens by encounters with “the Other” — and with themselves.

This paper analyses the position of the “Other” within the framework of political culture, with a particular focus on the Serbian context. The introductory section outlines the key theoretical foundations. The role of national and political identity in shaping political culture, and the importance of the “Other” as a reference point in internal and external political discourse. The study classifies political cultures based on typologies by Almond and Verba, Inglehart, Gibbins, and others. It maps their capacity to include or exclude those not belonging to the dominant group.

The methods applied include comparative theoretical analysis and a review of empirical data from public opinion research conducted by the Centre for Political Research and Public Opinion. Particular attention is given to the categories of “internal” and “external” Others, including ethnic, religious, and linguistic minorities, as well as migrants and foreign actors. The research identifies how institutional structures and dominant discourses shape perceptions and relations toward these groups.

The results suggest that political culture in Serbia has been shaped by collectivist ideologies and the legacy of authoritarianism. These tendencies are reflected in the persistence of ethnic distance and the instrumentalisation of

¹*Institute of Social Sciences,
Belgrade, Serbia*

Correspondence:

Zoran Lutovac,
Institute of Social Sciences,
Belgrade, Kraljice Natalije
45, 11000 Belgrade, Serbia

Email:

zlutovac@idn.org.rs

“Others” for political purposes. Minority inclusion often occurs through ethnic political parties rather than integrative civic processes. External “Others” such as the EU, NATO, and the US are frequently portrayed ambiguously—as both partners and threats—while Russia and China are positively perceived, despite the pragmatic nature of Serbia’s foreign policy.

The discussion addresses how dominant narratives reinforce exclusion and how structural arrangements support the ethnification of politics. The paper highlights the tension between official commitments to European integration and public perceptions shaped by media and political elites. It also discusses the emergence of new “Others” in the form of migrants, refugees, and foreign workers, and the challenges their integration poses.

In conclusion, the paper argues that only a developed democratic political culture—based on tolerance, inclusion, and respect for diversity—can ensure social cohesion and sustainably manage pluralism. Institutional mechanisms and inclusive public discourse are essential for transforming the “Other” from a source of division into a potential strength for the political community.

This paper explores the position and role of the ‘Other’ in political culture, with a special focus on Serbia. It briefly discusses the meaning and importance of political culture, national and political identity, the phenomenon of the ‘Other’, and the relationships among them. The ‘Other’ is considered in the epoch’s context and the political order’s nature.

Special attention is given to the internal and external ‘Others’, who change and transform over time following global and national political and cultural trends. Finally, the paper points to potential theoretical and practical-political responses to the challenges posed by the ‘Other’ and self-reflection. The central hypothesis is that the relation to the ‘Other’ has become a key criterion for defining political cultures. Although a normative framework for an integrative political culture exists in Serbia, in practice, it remains confined mainly to elite-level consensus and has not permeated broader societal relations.

Demands for the preservation and strengthening of distinct identities have not been accompanied by corresponding inclusive policies. In other words, the declarative and verbal commitment to multiculturalism — or the more ambitious interculturalism — has not been translated into integrative public policies. At best, promoting diversity has been encouraged without adequate inclusive measures toward national minorities and without an appropriate public policy regarding foreigners of various backgrounds and origins.

KEYWORDS

political culture, “the Other”, Serbia, multiculturalism, interculturality

Politička kultura i odnos prema “drugome”

SAŽETAK

Predmet ovog rada je mesto i uloga “drugoga” u političkoj kulturi, s posebnim osvrtom na Srbiju. Najpre se ukratko razmatra sadržaj i značaj pojma političke kulture, nacionalnog i političkog identiteta, te fenomena “drugog”, a potom i o njihove međusobne relacije. Fenomen “drugoga” se posmatra u kontekstu epohe i prirode političkog poretka. Poseban deo rada posvećen je unutrašnjim i spoljnim drugima koji se vremenom menjaju i transformišu u skladu sa opštim kulturološkim i političkim promenama na globalnom i nacionalnom planu. Najzad, u poslednjem delu teksta, ukazuje se na neke moguće teorijske i praktično-političke odgovore na izazove koje pred vlastodršce i stanovništvo stavljaju izazovi i sučeljavanja sa “drugima” i samim sobom. Osnovni cilj ovoga rada je da uporedno pokaže glavne tokove u sagledavanju demokratske političke kulture i dominantna obeležja političke kulture u Srbiji kroz odnos prema “drugome”. U radu se potvrđuje osnovna hipoteza je da je odnos prema “drugima” poslednjih decenija postao jedan od ključnih kriterijuma za utvrđivanje prirode političkih kultura, te da u Srbiji postoji formalni i normativni okvir za integralnu političku kulturu, ali da se on u praksi najvećim delom svodi na saradnju i saglasnost političkih elita i da nije dubinski prožeo odnose niti unutar većinskog stanovništva, niti u odnosu većinske i manjinskih nacionalnih zajednica.

KLJUČNE REČI

politička kultura, “drugi”, Srbija, multikulturalizam, interkulturalnost

1 UVOD: DEFINISANJE PROBLEMA, OSNOVNIH POJMOVA I ISTRAŽIVAČKOG OKVIRA

Priroda nacionalnog identiteta dominantno oblikuje političku kulturu jedne državne zajednice, a priroda državne zajednice i njene političke kulture dominantno određuje odnos prema "drugome", odnosno nepripadnicima većinskog naroda, manjinskim nacionalnim grupama.

U zavisnosti od toga da li je osnov nacionalnog identiteta "zajednica krvi", odnosno zajednica ljudi istog etničkog porekla ili pripadnost državi, odnosno državljanstvo bez obzira na etničko poreklo (Smit 1998: 26–30) – u osnovi, formira se i odnos prema "drugome". Svedenije rečeno, priroda političke zajednice jednog društva u najvećoj meri određuje na koji način se pripadnost "drugima" prihvata među dominantnom nacionalnom grupacijom.

Istorijsko iskustvo Srbije kazuje, a istraživanja javnog mnjenja potvrđuju, da pripadnika naroda pre svega određuje etničko poreklo, a ne državljanstvo, odnosno mesto rođenja. Apsolutna većina građana Srbije smatra da mesto rođenje nije presudno važno, da je mnogo važnije etničko poreklo na osnovu kojeg se određuju pripadnici naroda i oni koji ne pripadaju narodu, odnosno oni "drugi". Etnička osnova nacionalnog identiteta je i politički i kulturološki duboko ukorenjena (Lutovac 2017: 14–16).

Za bilo koji politički sistem nisu dovoljne samo institucije i procedure, nego i odgovarajuća politička kultura. Politička kultura podupire poredak i održava politički sistem, daje opšti političko-kulturološki i vrednosni okvir u kojem se stiče ili gubi legitimnost. Politička kultura je nevidljivo vezivno tkivo stanovnika jedne

političke zajednice. Ovde će se politička kultura definisati kao "deo opšte kulture jednog društva koji obuhvata vrednosti, uverenja, stavove, simbole, sklonosti i obrasce ponašanja u odnosu na politiku i politička pitanja, kao ona pitanja koja se odnose na opšte uslove zajedničkog života u jednom društvu i na izbor prava i ciljeva ukupnog društvenog razvitka (Matić 1993). Naravno, politička kultura nije jednom za svagda oblikovana, svaka istorijska epoha i svaka pojedinačna država, odnosno politički sistem razvija, menja, transformiše i stvara osobenu političku kulturu. Unutar dominantne političke kulture "moguće su političke supkulture različitih društvenih grupacija, ali uvek je jedna dominantna i razlike se samo delom tolerišu" (Pantić 1998: 48). Takođe, važno je reći da pojedine vrednosne orijentacije mogu dati "specifičnu boju" većem broju vrsta političke kulture (Pantić 1998: 71).

Olmond je naveo da se pojam politička kultura odnosi kako na političke orijentacije – stavove prema političkom sistemu ili njegovim posebnim delovima, ali isto tako i na stavove prema sopstvenoj ulozi u političkom sistemu (Almond & Verba, 1989). Upravo se Olmondu pripisuje savremena upotreba termina politička kultura (Almond 1956) i upravo je on dao najčešće korišćenu, klasičnu podelu političkih kultura. On ih klasifikuje na tradicionalnu (parohijalnu), podaničku i participativnu. Tradicionalnu (parohijalnu) odlikuje uvezanost sa religioznim obrascima, legitimistički sindrom, odnosno afektivna lojalnost, nerazvijenost kognitivnih sadržaja ili neizdiferenciranost političkih stavova. Pokoravanje ljudi državi, vođi ili stranci, te nekritičko bezrezervno pružanje podrške sistemu koji se postovećuje s vlašću – odlika je podaničke političke kulture. Participativna politička kultura se zasniva na razvijenoj građan-

skoj svesti, autonomnosti građana i njihovih organizacija, građana koji aktivno učestvuju u društvenim procesima i utiču na funkcionisanje i oblikovanje države i javnih politika (Almond & Verba, 1989).

Postoji još mnogo klasifikacija političke kulture: Džibinsova (Gibbins) podela je na tradicionalnu, modernu i postmodernu (Gibbins 1989), Inglehartova (Inglehart 1990) na materijalističku i postmaterijalističku političku kulturu. Braunova podela na integrativne i dominantne (Brown 1979) i Lajphartova podela (Lijphart 1975) na konsenzualne (centripetalne) i fragmentisane (centrifugalne) političke kulture, bliske su predmetu istraživanja ovog rada i trebalo bi da pomognu da se utvrde relacije između političke kulture i odnosa prema "drugima". U najkraćem, politička kultura koja ima kapacitet da razume "druge" i volju da ih integriše jeste integrativna ili konsenzualna, a ona koja nema taj kapacitet, niti tu volju jeste odbijajuća, odnosno, centrifugalna politička kultura.

Kako politička kultura utiče na sučeljavanje sa nekim važnim društvenim problemima? Kako utiče na suživot stanovnika različitog nacionalnog ili verskog identiteta, kako na kontrolu tranzicionih migracionih tokova, apsorpciju i integrisanje onih koji bi želeli da žive u Srbiji? U kojoj meri predrasude i politička upotreba emocija određuju modele i koncepte društvenih komunikacija i prirode društva u celini? Kako i oni koji su po svim identitetskim osobinama poput većinskog stanovništva postaju "opasni drugi" zbog svog političkog opredeljenja?

Kako da se upravlja različitosti u korist svih koji žive u okviru jedne političke zajednice. Kako "drugi" da budu snaga, a ne slabost zajednice? Koji su to društveni koncepti koji integrišu? Sve su to pitanja na koja politikologija, ali i druge društvene nauke kroz multidisciplinar-

nu perspektivu pokušavaju da ponude odgovore.

Članak će se baviti teorijskim određivanjem, poređenjem i klasifikovanjem ključnih pojmova i koncepata koji se odnose na ovaj važan segment političke kulture. U radu se koristi opšta teorijska analiza, uporedna multidisciplinarna analiza, kao i sekundarna analiza podataka empirijskih istraživanja, te sinteza dobijenih teorijskih i empirijskih nalaza. Uporedna opšta teorijska i uža politikološka analiza biće usmerena na rasvetljavanje ličnog i kolektivnog identiteta stanovništva u okviru političke kulture uopšte i posebno na primeru Srbije.

Institut društvenih nauka je sprovodio empirijska istraživanja koja će se koristiti za potvrdu ili opovrgavanje iznetih pretpostavki.¹ To će se posebno odnositi na takozvane "unutrašnje" i "spoljne" druge – na one koji su autohtono stanovništvo sa ovog prostora, a koje se od većinskog stanovništva razlikuje po nekim kolektivnim identitetskim odlikama, pre svega, po nacionalnom, verskom ili jezičkom samoodređenju i na one koji su spoljni akteri, bilo da su u pitanju države, vojne i političke organizacije ili strane korporacije.

Osnovni cilj ovoga rada je da uporedno pokaže glavne tokove u sagledavanju demokratske političke kulture i dominantna obeležja političke kulture u Srbiji kroz odnos prema "drugome". Osnovna hipoteza je da je odnos prema "drugima" poslednjih decenija postao jedan od ključnih kriterijuma za utvrđivanje prirode političkih kultura, te da u Srbiji postoji formalni i normativni okvir za integralnu političku kulturu, ali da se on u praksi najvećim delom svodi na saradnju i saglasnost političkih elita i da nije dubinski prozeo odnose niti unutar

¹ Dodatak sadrži osnovne podatke o istraživanjima Instituta društvenih nauka koja se navode u ovom članku.

većinskog stanovništva, niti u odnosu većinske i manjinskih nacionalnih zajednica.

2 "MI" I "DRUGI" – LIČNI I KOLEKTIVNI IDENTITET I POLITIČKA KULTURA

Psiholog Mari (Henry A. Murray) i antropolog Klakon (Clyde Kluckhohn) su 1948. godine definisali da je svaki čovek u izvesnom smislu kao i svi drugi (primarni identitet kao humanitet), da je svaki čovek kao neki drugi ljudi (socio-kulturni identitet) i da je svaki čovek kao nijedan drugi čovek (samoidentifikacija) (Stojković 2008: 18–19).

Polazeći od toga da je čovek kao biološka jedinka kao i svi drugi ljudi, da je kao ličnost jedinstven, a da je kao društveno biće kao i neki drugi ljudi – društvene nauke su predmet svog interesovanja usmerile ka raznim grupnim okvirima identifikacije. Nacije i države, kao kulturni i politički entiteti zaokupljaju posebnu pažnju, a u okviru njih politička kultura zauzima posebno mesto (Putinja & Stref Fenar, 1997: 48).

Politička kultura se uvek sagledava u određenom kontekstu i sa određene tačke gledišta. Savremeno značenje pojma kulturni identitet, kao kolektivne svesti/osećanja pripadnosti, zasnovanog na spoznaji nekih zajedničkih odrednica (jezik, rasa, teritorija, religija), koji u datoj situaciji predstavlja osnov poistovećivanja, odnosno identifikacije.

Politička kultura ima centralnu ulogu za razumevanje i izučavanje političkog identiteta. Ona se razume kao skup stavova, gledišta i sentimentata koji daju smisao i značenje političkim procesima i čine osnovne pretpostavke i pravila koja oblikuju ponašanje u političkom sistemu. Šire shvaćen, politički identitet čini mnoštvo identiteta, koji su međusobno isprepleteni i menjaju značaj prioriteta

u međusobnom vrednovanju (Lutovac 2015).

I dok je u vreme moderne potraga za identitetom i izgradnja identiteta bila u središtu individualnih napora, u vreme postmoderne "izbegavanje fiksiranja" za određene identitete postaje životna strategija (Bauman 1996: 22–24). Edgar Moren govori o pluralnom identitetu: "Svi smo mi višeidentitetna bića, u smislu u kome u sebi ujedinjujemo porodični i lokalni identitet, regionalni, nacionalni i transnacionalni (slovenski, germanski, latinski) i eventualno, konfesionalni i doktrinarni" (Moren 1989: 154).

Pokazalo se, međutim, naročito u vreme kriza i sukoba (primer rastakanja SFR Jugoslavije to potvrđuje), da je nacionalni identitet još uvek dominantan kolektivni identitet. Sve promene koje nosi globalizam u postmoderno doba, promene čija je najsnažnija odlika "etika individualnog samoispunjenja i ličnog dostignuća", ipak nisu ugrozile taj primat. Bek kaže: "Vaš sopstveni život je globalni život. Okvir nacionalne države postaje isuviše veliki i veoma mali. Ono što se dešava u vašem životu ima puno toga zajedničkog sa svetskim kretanjima, izazovima i modom, ili sa zaštitom od njih" (Bek 2003: 222). On, kao i mnogi drugi autori možda ne bi složili, ali iskustvo rastakanja SFRJ i država nastalih posle toga govori nam da u okviru pluralnih i fragmentiranih identiteta nacionalni identitet pokazuje vitalnost i snagu, naročito u kriznim vremenima.

Govoreći o naciji, Renan je rekao da istorijska prošlost jedne nacije nije stvarnost koja se nameće sama od sebe, nego kontinuirana konstrukcija koja počiva na zaboravu i istorijskoj zabludi: "suština nacije je u tome da svi pojedinci imaju mnogo toga zajedničkog, ali da su svi oni mnogo toga zaboravili" (Renan 2007: 63).

3 ODNOS PREMA "DRUGOME" KAO SASTAVNI DEO IDENTITETA

"Drugi" je stranac. Ili "domaći" stranog porekla. Uglavnom, nije ono što smo "mi". Razlikuje se od nas. O strancu se može govoriti iz njegove perspektive, iz "naše" perspektive ili iz lične, sopstvene perspektive.

Tako stranac vidi sebe kao "onog koji mora da prevodi". U tom procesu prevođenja, on koji želi da bude većina, da postane član jednog zatvorenog društva – on sam vidi distancu, a distancu vidi i većina koja sumnja u njegovu lojalnost (Schutz 1976: 101). Montenj (Montaigne), pak, kaže da kroz ogledalo stranca vidimo svoje vlastito dno. U "Eseju o ljudožderima" strano mu služi da bi kritikovao sopstveno. Njegova poruka je: "vratite se istinitom vlastitom, vi ste strašniji od ljudoždera" (Montaigne 2007: 312–328; Kristeva 2021).

Politički-pravno gledajući, odnos prema drugima se jedanput određuje preko samodefinisanja, drugi put preko kriterijuma i pravila za nepripadnost (Bilefeld 1998: 151). Bauman to ovako definiše: "Identitet je uvek pitanje identifikovanja, a identifikovanje uvek ima dijalošku prirodu" (Bauman 1989: 140). Baveći se idejom nacije, Erik Hobsbaum pravi razliku između nacionalizma, kao političkog programa i etniciteta, koji "ne spada u političku teoriju, nego u antropologiju ili sociologiju", smatrajući da je etnicitet "jedan od načina da se napune ispražnjeni rezervoari nacionalizma" (Hobsbawm 1990: 4).

Nesporno je da je odnos prema "drugome" važan za oblikovanje i ispoljavanje identiteta, pitanje je samo u kojoj meri odnos prema drugome dovodi do svesti o sebi samome (Joković 2015: 283–284; Joković Pantelić 2023: 33–44). Nekada je to manje, a nekada više izraženo. Kada je

Maks Veber pisao o tome da se etnički identitet izgrađuje na osnovu razlike, on je isticao da se svest o pripadnosti ne stvara zahvaljujući izolovanosti nego, naprotiv, međusobnim suprotstavljanjima razlika koje se ističu da bi se ustanovile etničke granice (Veber 1976: 323–327). Budući da na kolektivne identitete ne utiče samo ono što je unutar tih kolektiviteta, nego i ono što je izvan njih, ta "drugost", na svoj način, i oblikuje te identitete. Samo verovanje u zajedničko poreklo ("zamišljena nacija" Bendikta Andersona) kao osnovni princip društvenog legitimizovanja, podrazumeva političko isključivanje drugih, odnosno podele i stvaranje identiteta na osi mi: oni. To što je nešto zamišljena, kreirano ili proizvedeno ne znači da je manje stvarno, nego samo ukazuje na to kako je fenomen mogao da nastane, kako se razvija i kakve mogu biti reperkusije tog fenomena. Takođe, to što će se nekoj pojavi dati drugo ime ne znači da je fenomen bezazleniji, nego da se traži način kako ga učiniti bezazlenijim, bar na nivou simboličnog, manifestnog. Tako je u želji da se rasizam potisne bar na tom manifestnom planu skovan termin "neprijateljstvo prema strancima". U istraživanjima oba pojma podrazumevaju da se izučava neprijateljstvo stanovništva prema strancima, odnosno "drugima" (Bilefeld 1998: 154; Lutovac 2020a; Lutovac 2020b).

Kategorije "drugog" ili "opasnog drugog", odnosno neprijatelja, nisu stalne. One podležu promenama, pa čak i radikalnim. Tako oni koji su bili veoma bliski, pa čak i deo zajedničkog identiteta mogu da postanu neprijatelji, a da "zakleti neprijatelji" postanu saveznici, pa i prijatelji. Tako je u SFRJ kao "socijalističkoj samoupravnoj zajednici radnog naroda", tj. radničke klase, koja je počivala na "bratstvu i jedinstvu naroda i narodnosti" koje su je činile – unutrašnji neprijatelji

bili su "reakcionari" koji su ugrožavali socijalizam, među njima svi ideološki i klasni neprijatelji, te nacionalisti, kao pretnja višenacionalnoj socijalističkoj zajednici. I upravo su ti neprijatelji postajali ideološki oslonci novonastalih samostalnih država posle rastakanja SFRJ. Usledilo je temeljno redefinisane nacionalnih identiteta u novonastalim samostalnim državama, u čemu su vodeću ulogu imale političke elite, kako one iz transformisanih komunističkih partija, tako i novonastale nacionalne elite koje su osnove legitimiteta tražile u prošlosti, tradiciji i svemu onom što razdvaja pripadnike novonastalih država od nekadašnjih su-državljana ili "braće", kako je to ideološki predstavljano u bivšoj zajedničkoj državi (Lutovac 2015).

Dobra podloga za to svakako je autoritarni tip društva, zasnovan na pred-modernoj tradiciji, kolektivističkom duhu i sklonosti ka zatvaranju. Iz društva sa jednostranačkim političkim sistemom, jednom neupitnom ideologijom svojevrsnom "svetovnom religijom" i nepriko-snovenim jednim vođom na čijem kultu je počivao ceo sistem, stvarali su se novi poreci sa novim vrednostima, ciljevima i političkim ustrojem, ali jednako zatvoreni i isključivi prema "drugome".

4 POLITIČKA KULTURA I "DRUGI" U SRBIJI

Jedna od najvažnijih konstanti političke kulture Srbije u novijoj političkoj istoriji jeste dominacija kolektivističkih ideologija i sa tim povezano odsustvo pluralističko-demokratske tradicije u modernoj političkoj istoriji Srbije (Pavlović 2017). Istorijски posmatrano, tokom perioda turske vladavine, specifičan, zadružni način života i proizvodnje i drugi uslovi u okruženju uslovi su dominaciju kolektivizma kao običaja, odnosno nepisane, ali

podrazumevajuće norme – međusobno ispomaganje i dobrobit zajednice imali su primat nad "pojedincem" koji se gubio u duhu zajedništva (Kuzmanović 1998). Pitanje zajedništva vekovima je bilo pitanje opstanka. Kolektivizam se, dakle, nametao kao egzistencijalna nužnost.

Sa uspostavljanjem nezavisne srpske države krajem 20. veka i formiranjem prvih političkih stranaka primat nad zadružnim kolektivizmom preuzima etnocentrični kolektivizam – političkim diskursom počinje da dominira ideja nacionalnog ujedinjenja, jedinstva naroda, sabornosti i sloge (Stojanović 2005). Individualnost, prava i slobode pojedinca bili su podređeni višem, nacionalnom cilju. Dolaskom na vlast komunista, ideološki kolektivizam postaje dominantan, dok ideja jugoslovenstva pokušava da potisne nekada dominantni nacionalni kolektivizam i pre svega oslanjajući se na ideju borbe protiv siromaštva i dubokih socijalnih i ekonomskih razlika.

Početkom devedesetih godina XX veka autoritarnost, koja je sve vreme prisutna, dodatno se uvećava (Kuzmanović 1994), a tokom devedesetih, pa i kasnije, stabilizuje se na prilično visokom nivou (Golubović et al. 1995; Pantić & Pavlović, 2009). I neke druge vrednosno srodne orijentacije postaju sve izraženije. Najveći deo populacije ispoljavao je tradicionalističku orijentaciju (Gredelj 1994), netoleranciju i konzervativizam (Pantić & Pavlović, 2009), a religioznost posle više decenija postaje većinski prihvaćena među stanovništvom (Pantić 2002). Sve ono što je ukazivalo je na obrise jednog tradicionalističko-autoritarnog sindroma sa elementima ideološke i političke autoritarnosti (Kuzmanović 1994), do kraja devedesetih je dobilo jasne konture.

Politička etnifikacija društva započeta u SFRJ dalje se razvijala u osamostaljenim republikama. U Srbiji se nije

ispoljavala samo kroz odnos Srba i Albanaca, nego je prožimala celo društvo. Međutim, polazeći od Baumana i njegovog "konceptualnog Jevrejina" (Bauman 1989), ako bi se tražio istorijski prototip drugog u Srbiji, onda bi to mogao biti "konceptualni Albanac". I obrnuto, među Albancima to bi mogao biti "konceptualni Srbin". Jedni drugima postali su prototip "drugog" i biće potrebno još dosta vremena da negativni stereotipi, pa i neprijateljski odnos jednih prema drugima bude delegitimizovan, pre svega u javnoj sferi, u medijima i političkom diskursu relevantnih stranaka.

U vreme rastakanja SFRJ i politički predstavnici Bošnjaka i Mađara, baš kao i Albanci potpuno su etnifikovali svoje učešće u političkom životu, čemu je doprinosila ne samo politika većinske nacije, nego i "teritorijalno-etnički koncepti političkih predstavnika nacionalnih manjina". Međutim, takva politika podsticana je i donošenjem sistemskih rešenja koja upućuju, kanališu pripadnike manjina ka etničkim strankama koje su preuzimale kontrolu nad svim sferama života. Svaki upliv građanskih partija u manjinsko biračko telo ili u manjinske životne teme smatrao se uplivom u "zabranjenu zonu" i bio je podložan oštroj politizaciji. Političkim predstavnicima nacionalnih manjina nacionalisti većinskog naroda bili su poželjniji kao politički protivnici, pa i partneri, nego građanske stranke, jer su bili dobra inspiracija ili izgovor za postojanje posebnih manjinskih etničkih stranaka. Manjinske građanske stranke bile bi marginalizovane ukoliko ne bi insistirale na nacionalnom identitetu.

Pitanje odnosa većine i manjine ne može se u savremenoj Srbiji svesti na pitanje odnosa moći i vlasti jer se uobičajila praksa da manjinske stranke idu uz vlast bez obzira na ideološke i

programske razlike. Manjine nisu izvan podele vlasti i moći, naprotiv, one preko stranaka pokušavaju da učestvuju u raspodeli vlasti i moći. No, svi oni koji ne ostvaruju svoje manjinske interese preko manjinskih stranaka ostaju i dalje izvan većinske zajednice, nisu stvarno integrisani u nju.

Etnifikacija je, dakle, bila obostrana, međusobno uslovljena i svaki iskorak u pravcu čisto građanskog profilisanja bio je rizičan za političke opcije koje su ga zastupale. Može se reći da je period 90-ih do petooktobarskih promena obeležila "retradicionalizacija kao deo šireg procesa vrednosne krize (anomija) i regresije, privremeno širenje i jačanje autoritarnosti, ksenofobije, zatvaranje od sveta i nacionalizma, a sve pod uticajem niza nepovoljnih društvenih i političkih okolnosti – od raspada bivše Jugoslavije, građanskog rata priliva izbeglica, hiperinflacije, ekonomskog propadanja i nezaposlenosti, kosovske krize" (Pantić 1998: 71), pa sve do NATO bombardovanja, sankcija i međunarodne izolacije.

Koristeći naučni instrumentarijum Adorna i saradnika, moglo bi se reći da je "etnocentrični patriotizam" dominirao u vreme pre rastakanja SFRJ i devedesetih godina dvadesetog veka, ali i kasnije u nešto svedenijem obliku i da se to nužno odrazilo na "druge" unutar svake političke zajednice unutar regiona bivše SFRJ. Takođe, na osnovu onog što se zbivalo kasnije, jasno je da je to bio dominantan obrazac odnosa i posle okončanja sukoba devedesetih i pored svih političkih proklamacija o izgradnji multikulturnih društava i građanske države. Adorno i saradnici nasuprot etnocentričnom patriotizmu, govore o zdravoj patriotskoj privrženosti domovini, privrženosti koja nije opterećena predrasudama prema spoljnim grupama (Adorno et al., 1950).

Brojni su autori koji su ukazivali na značaj antagonističkog razgraničavanja od "drugih" za obrazovanje grupnih identiteta i solidarnosti unutar njih. Jedan od njih je i Jan Asman koji ističe da kolektivnog identiteta po sebi nema, nego samo u onoj meri u kojoj se određene individue izjašnjavaju za njega. "On je onoliko jak ili onoliko slab koliko živi u svesti članova grupe i može da motiviše njihovo mišljenje i delanje" (Assmann 1992: 132). Ti "drugi" mogu biti pripadnici nekad istog kolektiviteta. U ovom slučaju, antagonizam se ne usmerava prema "spolja", nego prema sopstvenom ranijem delanju, odnosno, prema delovima sopstvenog ranijeg identiteta.

Iako bi se moglo očekivati da bi suočavanje sa vlastitom "drugošću" odnosno pozicijom stranca bio put ka tome da se bolje razumeju sopstveni "drugi" i da budu pušteni na miru, da budu to što jesu, Bilefeld piše da ništa ne ukazuje na uzročno-posledične veze koje bi upućivale na to (Bilefeld 1998: 127).

5 UNUTRAŠNJI I SPOLJNI "DRUGI"

Unutrašnji i spoljni "opasni drugi" mogu biti istorijski ukorenjeni, ali se to, kako smo videli, može menjati, čak i kada su predrasude i stereotipi duboko usađeni u kolektivnu svest. Da li će se među pripadnicima neke nacije ili države negovati negativni ili pozitivni stereotipi, negativna ili pozitivna osećanja, prijateljski, zategnuti ili neprijateljski odnosi – umnogome zavisi od zvanične državne unutrašnje i spoljne politike, sistema obrazovanja, ali i od toga da li se vodi politika u javnom interesu ili se pre svega vodi računa o upravljanju kolektivnim emocijama za potrebe užih političkih i interesnih grupa. U zavisnosti od toga kada je šta prioritet za one koji vode državu, nekada se može voditi afirmativna

dobrosusedska politika ili spoljna politika uopšte, a nekada se mogu zaoštravati odnosi sa susedima, ako to može biti korisno za uže stranačke potrebe.

No, unutrašnji drugi nisu samo oni državljani koji su drugog jezika, religije, kulture ili nacionalnosti, to mogu biti i pripadnici iste nacije – "domaći izdajnici", opozicionari, novinari, intelektualci, svi koji se kritički odnose prema vlasti. "O statusu izdajnika ne odlučuje grupna pripadnost, pošto ona po sebi više ne predstavlja mehanizam isključivanja" (Bilefeld 1998: 32). Izdajnik je moderni tip isključenoga, kaže Bilefeld, iako je u pitanju drevna pojava, stara koliko i čovek. Kolektivna izdaja koncipirana je kao zavera, izdaja zasnovana na zaveri protiv institucija države (Bilefeld 1998: 33).

Dakle, kao "opasne druge" građani percipiraju razne unutrašnje i spoljne aktere, koji ne pripadaju ni eliti ni narodu, a u značajnoj meri ugrožavaju narod i(li) državu – to su neke države, pripadnici drugih naroda ili nacionalnih manjina. Jedno istraživanje je pokazalo da pod uticajem medijske kampanje u "opasne druge" građani u velikoj meri ubrajaju i neke novinare: 44% građana misli da je vlast u pravu kada neke medije i novinare smatra plaćenicima i izdajnicima (Matić 2017: 149).

Na odnos građana prema "drugima" u velikoj meri utiče i opšte stanje demokratije u društvu, kao i odnos građana prema demokratskim procesima i institucijama. Sve to zajedno utiče i na odnos građana prema "drugima", uključujući i "druge" u okviru većinske nacije (opozicija, kritička javnost). I ovo nije fenomen novijeg datuma, takvo razumevanje "drugoga" je staro koliko i politički život u Srbiji.

U društvu u kojem se kao "opasni drugi" kvalifikuju svi oni koji ne podržavaju vladajuću većinu, primarni rascepi

nisu na etničkim ili nacionalnim linijama podela. Teško je to nazvati olakšavajućim okolnostima za pripadnike nacionalnih manjina, bez obzira na to što u takvim okolnostima njihov društveni status ne zavisi prvenstveno od toga da li su pripadnici nacionalne, nego da li su deo političke većine.

Pripadnost nacionalnoj manjini u takvim društvima, međutim, može biti dodatna otežavajuća okolnost ukoliko njihovi politički predstavnici ne podržavaju vladajuću većinu ili još i više ako joj se aktivno suprotstavljaju.

5.1 SPOLJNI DRUGI

Od 2012. godine u Srbiji došlo je do paradoksalne situacije da su EU, SAD i generalno zemlje zapada istovremeno prijatelji i neprijatelji, partneri i uzurpatori, "naši" i "opasni drugi" – "opasni prijatelji". I taj paradoks je poznat i zemljama zapada koje to ne samo da tolerišu, nego i svojim postupcima podstiču vladavinu u kojoj je stabilnost važnija od demokratije (Lutovac 2020a: 143–174).

Na spoljnom planu Srbija se zalaže za evropske integracije, a na unutrašnjem ne ispunjava kriterijume koji su neophodni da bi jedna država postala članica EU. Na drugoj strani, Srbija je prihvatljiv partner zapadu, jer ispunjava ono što se od nje traži u pogledu Kosova², pa i generalno na spoljnopoličkom planu. Čak joj se toleriše i koketiranje sa Rusijom i Kinom zbog održanja stabilnosti režima. To tolerisanje dovelo je do toga da se u javnom mnjenju Srbije EU umereno, a SAD dominantno doživljavaju kao "opasni drugi". Na drugoj strani, potpuno iracionalno, zahvaljujući pozitivnom

narativu većine medija Rusija i Kina se doživljavaju kao prijatelji (Institut društvenih nauka 2018). Iako je EU ubedljivo najvažniji ekonomski partner Srbije, to se u javnom mnjenju tako ne doživljava upravo zbog retorike predstavnika vlasti i uređivačke politike većine medija. Tako je EU, iako spoljnopolički prioritet i najvažniji spoljnotrgovinski partner istovremeno i "opasni drugi", jer nam "otima" Kosovo" i "ugrožava suverenitet". Istovremeno kroz iste te medije širi se mit o prijateljskoj i bratskoj Rusiji, zaštitnici nacionalnih interesa Srbije i velikoj i prijateljskoj Kini koja nesebično ulaže u ekonomski razvoj Srbije.

Spoljna politika Srbije zvanično je opredeljena ka evropskim integracijama u užem smislu, ali se često najviši državni zvaničnici pozivaju na spoljnu politiku neutralnosti u vojno-bezbednosnom smislu što se odražava i na stavove građana u pogledu spoljno-političke orijentacije Srbije (Institut društvenih nauka 2018). Istraživanje³ pokazuje da je većina građana pozitivno orijentisana prema EU integracijama i to pre svega iz pragmatičko-političkih, odnosno ekonomskih razloga, dok se na odnos prema Rusiji gleda isključivo kao bilateralni i više iz perspektive istorijsko-političke bliskosti. Većina građana shvata prednosti ulaska Srbije u EU, ali se protivi ulasku u NATO, što je jedan od ključnih nalaza ovog istraživanja. NATO se, inače, u percepciji građana Srbije doživljava kao najizraženiji "opasni drugi".

Kada se u istraživanju (Institut društvenih nauka 2018) meri koliko se spoljna politika Republike Srbije poklapa sa očekivanjima i željama građana na osnovu dobijenih podataka vidi se da u percepciji građana ne postoje jasno

² „All references to Kosovo in this document should be understood to be in the context of United Nations' Security Council Resolution 1244 (1999)“.

³ Više o istraživanjima koje je sproveo Institut društvenih nauka 2017. i 2018. godine u dodatku na kraju teksta.

definisane spoljnopolitičke strategije Srbije i ta činjenica dodatno utiče na podeljenost i nejasnu opredeljenost građana. Ipak, i pored svih negativnih emotivnih doživljaja građani se racionalno jasno opredeljuju za standarde EU – način života, školovanje, rad, lečenje, a sa Rusijom njihove želje ostaju zasnovane više na emocionalnim vezama poput panslovenstva, pravoslavlja ili savezništva u ratovima.

Emotivni odnos građana Srbije Rusiji najvećim delom određen je njenim odnosom prema Kosovu. Na jednoj strani, Srbija se oslanja na Rusiju u opredeljenju da je Kosovo i Metohija deo Srbije i da neće priznati status Kosova kao samostalne države u bilo kom obliku, dok su na drugoj strani pragmatični razlozi na strani EU. Srbija pokušava da balansira između EU i Rusije svesna da nema snagu niti je njen geostrateški položaj takav da joj omogućava da vodi i kontroliše takvu "igru". Građani su delom svesni takve kontradiktorne pozicije odnosa Srbije sa Rusijom, kao i energetske zavisnosti od nje, ali, s druge strane, smatraju da bez podrške Rusije Srbija ne bi mogla da produžava postojeće stanje statusa quo u odnosu na Prištinu i da traži način za prevazilaženje problema (Institut društvenih nauka, 2018).

Istraživanje (Institut društvenih nauka 2018) takođe pokazalo da građani nisu do kraja upoznati sa problemima sa kojima se Srbija suočava u procesu priprema za uključanje u evropske integracije, te proces integracija doživljavaju kao nametanje volje EU, ponekad i kao nepravedno uslovljavanje, pa i ucenjivanje itd. Na drugoj strani razvijaju se simpatije u odnosu prema Rusiji kao savezniku i prijatelju koji bezuslovno podržava Srbiju "u očuvanju teritorijalnog integriteta". Istraživanje, međutim, pokazuje da građani prepoznaju racionalnu stranu

zvanične spoljne politike jer relativna većina njih 40,7% je orijentisana prema EU, dok je iznenađujuće mali procenat za okretanje Rusiji (15%). Potreba vođenja "pragmatične" spoljne politike u vezi sa rešavanjem pitanja Kosova, uticala je na srpske vlasti da ojačaju vezivanje sa Rusijom. Sve ove okolnosti stavljaju Srbiju u nezavidan položaj na međunarodnoj sceni i ponašanje Srbije se više stavlja u kontekst snalaženja u trenutnim geopolitičkim okolnostima, nego što predstavlja čvrsto utemeljenu spoljnopolitičku strategiju.

I istraživanje javnog mnjenja (Institut društvenih nauka 2017) je potvrdilo pretpostavku da postoji jaka korelacija između "opasnih drugih" koje političke elite označe kao takve i negativnog vrednosnog odnosa građana prema njima. Na listi spoljnih "opasnih drugih" u samom vrhu su NATO i SAD, iako Srbija sa NATO ima najrazvijeniju moguću saradnju, koja ne podrazumeva članstvo i iako se u svakoj zvaničnoj prilici SAD označavaju kao najvažniji zapadni partner. Tu retoriku prilikom zvaničnih susreta ne prati ista takva retorika u provladinim medijima. Naprotiv, tamo je retorika neprijateljski intonirana, te otuda i nalazi istraživanja koji pokazuju da su SAD i NATO ubedljivo najopasniji "drugi". Istraživanje od 2017. godine je pokazalo, a to je trend koji je i kasnije nastavljen tako da čak 71% građana smatra da Srbiju u značajnoj meri ugrožava NATO i 61% da je ugrožava Amerika (SAD). Njih 56% smatra da Srbiju ugrožavaju strane banke i kompanije, a 41% da je ugrožava EU, dok svega 11% ispitanika misli da je ugrožava Rusija.

Među pripadnicima manjina "opasnih drugih" se u najvećoj meri vide među Albancima (61% ispitanika smatra da Srbiju značajno ugrožavaju Albanci), što je podatak koji nije iznenađujući s obzirom

na dugotrajnu veoma izraženu etničku distancu koja se ispoljavala čak i u vreme "bratstva i jedinstva" SFR Jugoslavije, kada je negativan odnos prema drugim nacionalnostima bio smatran udarom na temelje države. Procenat onih koji "opasne druge" vide u Hrvatima znatno je manji nego u vreme oružanih sukoba tokom 90-ih, ali je i dalje znatno visok, s obzirom na to da 38% ispitanika smatra da Hrvati ugrožavaju Srbiju (Institut društvenih nauka 2017). I ponovo su političke elite, pa i najviši funkcioneri ti koje neposredno ili preko svojih medija raspiruju netrpeljivost ili u najmanju ruku negativne emocije prema susedima.

6 MIGRANTI, IZBEGLICE I IMIGRANTI KAO NOVI "OPASNI DRUGI"

Tranzicioni migranti, izbeglice, imigranti su novi "opasni drugi" u Srbiji. Pojavili su se sa velikim izbegličkim talasom i migrantskom krizom 2015–2016. godine kada su se potencijalni i stvarni imigranti počeli posmatrati ne samo kao deo humanitarnog problema i kao tranzicijska skupina ljudi na putu ka državama EU, nego i kada su se počele razmatrati mogućnosti za njihov duži boravak, pa i trajni ostanak u Srbiji (Lutovac 2016). Istraživanje (Institut društvenih nauka 2017) je pokazalo da čak 51% građana Srbije smatra da imigranti povećavaju stopu kriminala u Srbiji, a 45% da nanose štetu srpskoj kulturi, što ih kod građana Srbije svrstava u grupu veoma "opasnih drugih". Ukupno uzevši, na osnovu ovog istraživanja može se zaključiti da u segmentu odnosa prema "opasnim dugim" postoji veliki potencijal za razvoj ksenofobičnog populizma (Lutovac & Bašić, 2017: 64).

U uslovima izuzetno složene migracione situacije, Srbija nije imala odgovara-

jući institucionalni i normativni okvir, niti politički odgovor za niz složenih pitanja u oblasti migracija i sa migracijama povezanih pitanja poput sistema azila, neregularnih migracija (Lutovac 2016: 47–48). Ono što je poseban problem jeste emigracija, posebno odlazak visoko obrazovanih. Posebna tema za neku dublju specifikovanu analizu, a koja se može povezati sa elementima političke kulture jesu oni koji ne odlaze iz socio-ekonomskih razloga. Takođe, ono što nedostaje u naučnoj i društvenoj debati jeste intenzivnija rasprava o migracijama i njihovom uticaju na razvoj. Migranti se u javnoj sferi dominantno stavljaju u negativni kontekst trgovine ljudima (i šverca migrantima, ali bez ohrabrujućeg epiloga u pogledu unapređenja zaštite žrtava, prevencije, efikasnijeg krivičnog progona i upravljanja granicama.

Politička kultura koja nema integracioni potencijal ne doprinosi prevazi- laženju ovih problema, nego naprotiv stvara okvir za njihovo otežano rešavanje. I dalje nedostaju politike socijalne i ekonomske inkluzije najranjivijih grupa sklonih migracijama, a među njima posebno Roma. Nerazumevanje najviših zvaničnika u pogledu primedbi i sugestija koje se iz EU upućuju Srbiji naročito je bilo vidljivo baš u odnosu na ove primedbe. Međutim, umesto da odgovor bude usmeren ka traženju sistemskih rešenja za njihovu inkluziju, on je bio ograničen na to da će Srbija preduzimati kaznene mere prema lažnim azilantima kada se vrate u zemlju. Kapaciteti za reintegraciju tih ljudi su svakako limitirani, ali ono što dodatno zabrinjava jeste suženo razumevanje složenosti problema (Lutovac 2016: 48).

Iz nepoznavanja proističu strah i nasilje. I to je obostrano. Otuda domaći razvijaju najpre strahove, a potom se javlja i nasilje. Isto tako reaguju i stranci,

“drugi”, odnosno neprihvaćeni. Sliku stranca ne određuje dominantno njegovo prisustvo niti njegova različitost, nego predstava koju o njemu stvaramo – zamišljanje šta je on ili šta bi mogao da bude. Uvek postoji potreba da se racionalizuje relacija između straha od stranaca i nasilja nad njima. I ta racionalizacija uspostavlja obrazac ponašanja, obrazac koji se ne opravdava, ali koji se razume i prihvata. Odgovori na to mogu biti asimilacija kao javna politika koja stranca treba da učini jednakim sa drugima ili prihvatanje uz uvažavanje različitosti i integrisanje razlika.

I kao što postoje konstrukcije o sopstvenom kolektivitetu, tako postoje i konstrukcije o “drugima”. U svesti većine oni su uvek mnogobrojni. Koliko god da ih ima, previše ih je. Radi se o tome kako da se te konstrukcije institucionalizuju, a da istovremeno ne izazovu dalje podsticanje strahova i neprijateljstva. Da bi konstrukcije mogle da opstaju moraju da imaju funkcionalne institucije i odgovarajuću političku kulturu. Sve to bi trebalo da socijalizuje odnose različitih kolektiviteta kako se neprijateljstvo ne bi pretočilo u nasilje. Vrlo je opasno racionalizovati stvari tako što će se stranci učiniti logičnim žrtvama strahova. Ispuše je to apstraktno i otvara prostor za neodgovornost u političkoj i javnoj sferi.

Osim integrativne (demokratske) političke kulture neophodne su tzv. institucionalne utičnice koje predupređuju diskriminaciju, strahove i nasilje, poput odgovarajućeg prava na državljanstvo, zaštite manjina i univerzalnih individualnih prava (Bilefeld 1998: 185).

7 ZAVRŠNO RAZMATRANJE

Kada je u pitanju stabilnost društvene zajednice koje podrazumeva integrisanje, a ne sukobljavanje različitih nacionalnih, verskih, socijalnih ili ekonomskih grupacija stanovništva, politička kultura je važno vezivno društveno i političko tkivo. To pokazuju nalazi i analize u ovom radu. Politička kultura može uticati pozitivno na harmoničan suživot stanovnika različitih grupnih identiteta, ali isto tako odsustvo demokratske političke kulture može uticati na stvaranje napetosti i potencijala za sukobe različitog intenziteta i karaktera.

U tom smislu, razvijena demokratska politička kultura koja neguje toleranciju, međusobno uvažavanje, vrednosti solidarnosti ili poštovanja ljudskih i manjinskih prava lakše se suočava sa izazovima poput pojačanih tranzicionih migrant-skih kretanja, pa i u pogledu apsorpcije imigranata koji bi želeli da se integrišu. Na drugoj strani, odsustvo razvijene i negovane demokratske političke kulture pogodno je za razvoj predrasuda i političku upotrebu emocija što može biti od koristi samo za uzak broj ljudi, ali ne i za društvo u celini.

U nedemokratskim zajednicama razvija se politička kultura isključivanja koja drastično uvećava broj nepoželjnih priključujući im i one koji su politički nepodobni. Teorija i praksa davali su različite modele za to kako da se upravlja različitosti u korist svih koji žive u okviru jedne političke zajednice. Kako da “drugi” budu snaga, a ne slabost zajednice. U stvari, kako izgraditi zajednice koje integrišu posebnosti umesto da produbljuju razlike. Kroz ovaj rad su uporedno razmatrani glavni tokovi savremene demokratske političke kulture i dominantna obeležja političke kulture u Srbiji kroz odnos prema “drugome”. Potvrdila se

osnovna hipoteza da je odnos prema "drugima" poslednjih decenija postao jedan od ključnih kriterijuma za utvrđivanje prirode političkih kultura, te da u Srbiji postoji formalni i normativni okvir za integralnu političku kulturu, ali da se on u praksi najvećim delom svodi na saradnju i saglasnost političkih elita i da nije dubinski prožeo odnose niti unutar većinskog stanovništva, niti u odnosu većinske i manjinskih nacionalnih zajednica.

Empirijska istraživanja Instituta društvenih nauka iz Beograda pokazala su da postoji vrlo razučena i razvijena svest kod većinskog stanovništva o "opasnim drugima" koja se manifestuje kroz takozvane "unutrašnje" i "spoljne" opasne druge, što je pogodno tlo za atmosferu "isključivanja".

Isključivanje "drugih" iz integrativnih procesa i njihovo svrstavanje u nepoželjne druge, druge koji ne pripadaju "nama" (narodu), u "opasne druge" – odlika je različitih političkih zajednica: od razvijenih do onih koje su tek na putu da izgrade stabilnu demokratsku zajednicu. Nema opšteprihvaćenog modela uključivanja i potpunog integrisanja različitih etničkih ili nacionalnih zajednica u jednu političku zajednicu. Kimlika je postavio retoričko pitanje može li se uopšte govoriti o građanstvu u društvu gde su prava raspodeljena na osnovu grupne pripadnosti (Kymlicka 1996). Praksa pokazuje da to nije moguće.

Multikulturalizam je bio pokušaj da se iskorači iz asimilacionog pristupa koji se metaforički označavao kao "lonac za topljenje" (melting pot), a koji se često označavao nepravednim i nemoralnim – u pristup koji bi uvažavao u većoj meri etničke, nacionalne, verske ili u širem smislu kulturne razlike – što se slikovito označavalo kao "model činije za salatu" (salade bowl). Interkulturalnost pokušava da otkloni slabosti oba ova pristupa

u potrazi za uvažavanjem različitosti, ali i traženjem odgovarajućeg modela za inkluziju tih različitosti u homogenu političku zajednicu.

To je veliki izazov ne samo za imigracione države, nego i za države sa autohtonim stanovništvom različitog etničkog, nacionalnog, verskog ili kulturnog identiteta. Političke stranke uopšte, a posebno stranke nastale na etničkom ili nacionalnom principu imaju veliku ulogu i odgovornost u traženju odgovarajućeg pristupa problemu, ali su one, po prirodi stvari, sklone da tu svoju ulogu apsolutizuju nastojeći da institucionalizuju monopol u predstavljanju i zastupanju interesa zajednica u čije ime deluju.

Ono što sistemski nedostaje razvoju interkulturalnosti jeste upravo demokratska integrativna politička kultura, odnosno praksa koja vodi ka njenoj izgradnji, razvijena vladavina prava, delotvorna podela vlasti, odgovarajući nivo medijskih sloboda, snažne i razvijene državne i društvene institucije koje sprečavaju koncentraciju vlasti u rukama jakih lidera ili stranaka i široko rasprostranjenu korupciju (Joković Pantelić & Matijević, 2023: 116–133).

Otklanjanje i prevazilaženje navedenih nedostataka, koji su osnovni uzrok slabosti države i društva, trebalo bi da su prioritet u procesu konsolidovanja demokratske zajednice. Građani sami ne vide politički sistem kao pravedan prema svim grupacijama u društvu (Lutovac 2023: 64). Logična posledica takvih nedostataka jeste pristup koji se zasniva na tome da se jedan identitet nametne kao opšti, umesto da se inkluzivnom politikom jača integracijska ideja, odnosno međusobno prožimanje i inkluzija različitih identiteta kroz socijalizaciju, obrazovanje, institucije i javne politike. Zahtevi za očuvanje i jačanje posebnosti nisu praćeni odgovarajućim inkluzivnim

politikama (Lutovac 2020b). Drugim rečima, načelno i verbalno opredeljenje za multikulturalizam ili još ambiciozniji interkulturalizam – nije pretvoreno u integrativne javne politike, nego je, u najboljem slučaju, podsticano jačanje različitosti bez odgovarajućih inkluzivnih mera prema nacionalnim manjinama i bez odgovarajuće javne politika prema strancima raznih vrsta i porekla.

Politička kultura se kroz epohe menja, ali to je uvek spor proces, znatno sporiji nego što je promena institucionalnog i pravnog okvira ili konkretne javne politike. Zato bi odgovarajuća politika i institucionalno-pravni okvir mogli povratno da deluju na političku kulturu tek posle izvesnog perioda dobre prakse. Globalizacija je ta koja relativizuje i razblažava sve konfliktne potencijale koje sa sobom nosi "drugost", ali istovremeno raspiruje uverenja i tvori praksu stvaranje nekih

drugih opasnih drugih, poput velikih korporacija.

Sve u svemu, nova epoha umanjuje konfliktni značaj koji sa sobom nose "drugi", bilo kroz razvoj demokratskih potencijala i liberalnu evoluciju političke kulture, bilo kroz razvoj tehnologija komunikacije i sve veću pokretljivost stanovništva, te boljeg međusobnog razumevanja. Migranti postaju postmoderni kosmopoliti, a "tradicionalno stanovništvo" postmoderni tradicionalisti koji se kreću unutar granica svoje zemlje, a u inostranstvo idu kao turisti (Bilefeld 1998: 39–40). Interaktivnost je na znatno višem nivou nego ranije, no "drugost" opstaje i u izmenjenim okolnostima sa izmenjenim karakteristikama. "Drugost" neće tek tako iščiliti, samo će promeniti pojavne oblike i refleksne reakcije i zato će još dugo biti predmet posebnog interesovanja društvenih nauka.

ZAHVALNICA

Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2025. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

REFERENCE

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Row. American Political Science Review, Volume 44, Issue 4, December 1950. DOI: <https://doi.org/10.2307/1951300>
- Almond, G. A. (1956). Comparative political systems. *The Journal of Politics*, 18(3), 391–409. <https://doi.org/10.2307/2127255>
- Almond, G. A., & Verba, S. (1989). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Newbury Park: Sage Publications. ISBN: 0-8039-3558-7 (pbk.)
- Assmann, J. (1992). *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: C.H. Beck. ISBN: 978-3-406-56844-2
- Bauman, Z. (1989). *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press. https://www.faculty.umb.edu/lawrence_blum/courses/290h_09/readings/bauman_intro.pdf
- Bauman, Z. (1996). From pilgrim to tourist – or a short history of identity. In S. Hall & P. Du Gay (Eds.), *Questions of Cultural Identity* (pp. 18–36). London: Sage. https://pages.mtu.edu/~jdslack/readings/CSReadings/Bauman_From_Pilgrim_to_Tourist.pdf
- Bek, U. (2003). Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika. In V. Haton & E. Gidens (Eds.), *Na ivici: živeti sa globalnim kapitalizmom* (pp. 23–45). Beograd: Plato. https://www.kupindo.com/Sociologija/24968925_Na-ivici-ziveti-sa-globalnim-kapitalizmom-Vil-Haton
- Bilefeld, U. (1998). *Stranci: prijatelji ili neprijatelji*. Beograd: Kultura – Biblioteka XX vek. ISBN: 86-81493-51-5
- Brown, A., & Gray, J. (Eds.). (1979). *Political Culture and Political Change in Communist States*. London: Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-16182-9>
- Gibbins, R. J. (ed). (1989). *Contemporary Political Culture: Politics in a Postmodern Age*. London: Sage. ISBN-10: 0803981767
- Golubović, Z., Kuzmanović, B., & Vasović, M. (1995). *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić. ISBN: 9788673631561, 8673631564
- Gredelj, S. (1994). Dominantne vrednosne orijentacije. In M. Lazić (Ed.), *Razaranje društva* (pp. 175–224). Beograd: Filip Višnjić. ISBN: 8673631408
- Hobsbawm, E. J. (1990). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press https://keimena11.wordpress.com/wp-content/uploads/2014/01/hobsbawm_nations_and_nationalism_since_1780.pdf
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press. ISBN: 9780691022963
- Institut društvenih nauka. (2017). *Građani Srbije i populizam. Javno mnjenje Srbije*. Beograd: Institut društvenih nauka. http://iriss.idn.org.rs/1035/1/Gradjani_Srbije_i_populizam.pdf
- Institut društvenih nauka. (2018). *Predstave o Evropskoj uniji i Rusiji u javnosti Srbije: Javno mnjenje Srbije 2018 – JMS 2018*. Beograd: Institut društvenih nauka. <https://idn.org.rs/en/kategorije-izdavastva/research-projects/>
- Joković, M. (2015). *Kultura i granice – globalizacija i getoizacija*. In V. Vukotić (Ed.), *Globalizacija i kultura* (pp. 45–60). Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka. http://iriss.idn.org.rs/619/1/MJokovic_Kultura_i_granice.pdf
- Joković Pantelić, M., & Matijević, B. (2023). *Politička korupcija u Srbiji*. In M. Joković Pantelić & G. Bašić (Eds.), *Demokratske promene u Srbiji: stavovi građana i građanki o demokratskoj*

- transformaciji Srbije u protekle tri decenije (pp. 116–133). Beograd: Institut društvenih nauka. <http://iriss.idn.org.rs/1461/1/Milica%20Jokovic%20Pantelic%2C%20Branka%20Matijevic%2C%20Politi%C4%8Dka%20korupcija%20u%20Srbiji%2C%20116-133..pdf>
- Kristeva, J. (1991). *Strangers to Ourselves*. New York: Columbia University Press. https://monoskop.org/images/3/3d/Kristeva_Julia_Strangers_to_Ourselves.pdf
- Kuzmanović, B. (1998). Retradicionalizacija političke kulture. U M. Vasović (ur.), *Fragmenti političke kulture* (str. 257–284). Beograd: Institut društvenih nauka. ISBN: 86-7093-061-7
- Kuzmanović, B. (1994). Autoritarnost. In M. Lazić (Ed.), *Razaranje društva* (pp. 151–224). Beograd: Filip Višnjić. ISBN: 8673631408
- Kymlicka, W. (1996). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Clarendon Press ISBN: 9780198290919
- Lijphart, A. (2022). *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. Berkeley: University of California Press. ISBN: 9780520317666
- Lutovac, Z. (2015). *Srpski identitet u Crnoj Gori*. Beograd: Institut društvenih nauka. <http://iriss.idn.org.rs/id/eprint/1022>
- Lutovac, Z. (2016). Migracije i evropske integracije Srbije. *Stanovništvo*, 54(1), 41–63. <https://doi.org/10.2298/STNV160519002L>
- Lutovac, Z. (2017). Odnos građana prema političkoj eliti i reprezentativnoj demokratiji. In *Građani Srbije i populizam: Javno mnjenje Srbije 2017* (pp. 13–40). Beograd: Institut društvenih nauka. <http://iriss.idn.org.rs/id/eprint/103>
- Lutovac, Z. (2020a). *Populism, Stabilitocracy and Multiculturalism*. Belgrade: Institute of Social Sciences. <http://iriss.idn.org.rs/id/eprint/321>
- Lutovac, Z. (2020b). Multikulturalnost i multikulturalizam na Zapadnom Balkanu. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 71(175), 345–360 http://iriss.idn.org.rs/504/1/ZLutovac_Multikulturalnost_i_multikulturalizam_na_Zapadnom_Balkanu.pdf
- Lutovac, Z. (2023). Odnos građanki i građana prema vlasti i političkom sistemu u Srbiji. In M. Joković Pantelić & G. Bašić (Eds.), *Demokratske promene u Srbiji* (pp. 54–83). Beograd: Institut društvenih nauka. URL <https://idn.org.rs/wp-content/uploads/2023/10/ZBOR...>
- Lutovac, Z., & Bašić, G. (2017). Ljudska prava i "opasni drugi" u percepciji građana. in: *Građani Srbije i populizam*. Beograd: Institut društvenih nauka. <http://iriss.idn.org.rs/1035/>
- Matić, J. (2017). Populizam i medijska publika. In: *Građani Srbije i populizam*. Institut društvenih nauka, Beograd, pp. 131–152. ISBN 978-86-7093-173-2 URL <http://www.idn.org.rs/biblioteka/Populizam.pdf>
- Matić, M. (1993). *Enciklopedija političke kulture*. Beograd: Savremena administracija. ISBN: 86-387-0347-3
- Montaigne, M. de. (2007). *O ljuđođerima. Sabrana djela: Eseji, knjiga prva* (pp. 312–328). Zagreb: Disput. ISBN: 78-953-260-040-7
- Moren, E. (1989). *Kako misliti Evropu*. Sarajevo: Svjetlost. ISBN 86-01-01519-0
- Pantić, D. (1998). Vrednosne orijentacije birača u Srbiji. Vasović, M. (ur.), *Fragmenti političke kulture* (str. 38–79). Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje. ISBN: 86-7093-061-7
- Pantić, D. (2002). Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine. Goati, V. (ur.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.* (str. 79–130). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung. ISBN: 8670931001, 9788670931008
- Pantić, D., & Pavlović, Z. (2009). *Political Culture of Voters in Serbia*. Belgrade: Institute of Social Sciences. https://reff.f.bg.ac.rs/bitstream/id/7885/bitstream_7885.pdf

- Pavlović, Z. (2017). Ogleđi o političkoj kulturi. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Filozofskog fakulteta. ISBN: 978-86-6427-078-6
- Putinja, F., & Stref-Fenar, Ž. (1997). Teorije o etnicitetu. Beograd: Kultura, Biblioteka XX vek. ISBN: 86-81493-34-5
- Renan, E. (2007). Što je nacija? (prijevod: Tvrtko Lovreković). Pro tempore, (4), 61–67. Preuzeto sa: <https://hrcak.srce.hr/63293>
- Schutz, A. (1976). The Stranger: An Essay in Social Psychology. Collected Papers II: Studies in Social Theory (pp. 91–119). The Hague: Martinus Nijhoff. https://is.muni.cz/el/fss/podzim2016/SOC755a/um/Schutz_1972_-_The_Stranger.pdf
- Smit, A. D. (1998). Nacionalni identitet (S. Đorđević, Prev.). Beograd: Kultura, Biblioteka XX vek. ISBN 86-81493-86-8
- Stojanović, D. (2005). Srbija 1804–2004: Tri viđenja ili poziv na dijalog. D. Stojanović & M. Jovanović (ur.), Srbija 1804–2004: Tri viđenja ili poziv na dijalog (str. 13–115). Beograd: Serbica. ISBN 86-83227-19-7
- Stojković, B. (2008). Evropski kulturni identitet. Beograd: Službeni glasnik. ISBN 978-86-7549-943-5

Izjava o dostupnosti podataka

Podaci su dostupni na zahtev.

DODATAK

Institut društvenih nauka sprovodio je empirijska istraživanja koja se u ovom radu koriste za potvrdu ili opovrgavanje iznetih pretpostavki. To se posebno odnositi na takozvane "unutrašnje" i "spoljne" druge – na one koji su autohtono stanovništvo sa ovog prostora, a koje se od većinskog stanovništva razlikuje po nekim kolektivnim identitetskim odlikama, pre svega, po nacionalnom, verskom ili jezičkom samoodređenju i na one koji su spoljni akteri, bilo da su u pitanju države, vojne i političke organizacije ili strane korporacije.

Juna i jula 2017. godine Institut društvenih nauka sproveo je Istraživanje pod nazivom "Javno mnjenje Srbije 2017". Cilj istraživanja je bio da se utvrdi u kojoj meri su populistički stavovi rašireni među građanima Srbije i koliko stavovi građana predstavljaju osnov za postojanje i razvijanje populizma. Posebna grupa istraživačkih pitanja je posvećena osnovnim indikatorima demokratske političke kulture koji se koriste i u ovom radu. Ispitali smo na koji način javnost razume osnovne demokratske principe i norme i u kojoj meri da ju podršku demokratskim, odnosno nedemokratskim formama vladavine. Uzorak ispitanika je konstruisan korišćenjem procedure višestepenog slučajnog uzorkovanja u tri faze: u prvoj, primarne jedinice uzorkovanja (Primary Sampling Units – PSU) bila su biračka mesta; u drugoj, sekundarne jedinice uzorkovanja (Secondary Sampling Units – SSU) bila su domaćinstva i u trećoj fazi, jedinice uzorkovanja bili su ispitanici koji žive u domaćinstvima.

U prvoj fazi, sva biračka mesta (PSU) su podeljena u tri stratumata, a u okviru svakog stratuma izbor biračkih mesta izvršen je na osnovu verovatnoće proporcionalne veličine. Sva biračka mesta

podeljena su u tri stratumata: Vojvodina, Beograd i ostatak Srbije. U okviru svakog klastera izvršen je izbor biračkih mesta na osnovu procedure verovatnoće proporcionalne veličine. Broj biračkih mesta po stratumu određen je na osnovu proporcionalnog učešća birača u stratumima.

U drugoj fazi za izbor domaćinstva korišćen je postupak sistematskog slučajnog uzorkovanja. Proceduralno, u svakom izabranom biračkom mestu (PSU) identifikovana je početna tačka a zatim je korišćenjem "random tablice" birano domaćinstvo metodom "stop-and-go". Broj domaćinstava odgovara broju ispitanika, dakle, iz svakog domaćinstva se bira samo jedan ispitanik. Procedura je sa zamenom.

U trećoj fazi izbor ispitanika u okviru domaćinstva vršen je slučajno, tačnije, metodom kalendarskog rođendana (član domaćinstva koji je prvi rođen u kalendarskoj godini). Procedura je bez zamene, osim ako je ispitanik u zatvoru, na bolničkom lečenju ili u inostranstvu. Važne napomene uz uzorak:

- Biran je isti broj ispitanika unutar svake PSU (korigovan s obzirom na primenjenu random tablicu)
- Iz uzorka su isključeni: zatvorska populacija; populacija u inostranstvu; Kosovo i Metohija; populacija na bolničkom lečenju.
- Ukupan broj ispitanika: planirano N=1500: realizovano=1514; Nakon logičke kontrole ukupan broj ispitanika u datoteci=1487.
- Poststratifikacija je rađena po tipu naselja, polu i godinama, i ponderi se kreću od 0,76 do 1,79.
- Procenat intervjuva koji je ostvaren bez zamene: 64,6%.
- Verifikacija anketarskog rada sprovedena je na 14,6% slučajno odabranih anketa.

Predstave o EU i Rusiji u javnosti Srbije je istraživanje koje je sproveo Institut društvenih nauka pod nazivom "Javno mnjenje Srbije 2018" tokom oktobra i novembra 2018. godine. Upitnik je fokusiran na stavove građana prema međunarodnoj politici i položaju Srbije i to u pogledu odnosa sa Evropskom Unijom i Rusijom. Anketiranje je sprovedeno posredstvom interneta – ispitanici su popunjavali elektronski upitnik samostal-

no, na sopstvenim digitalnim uređajima. Uzorak ispitanika ima dva segmenta. Jedan je baziran na pozivanje putem slanja poziva za učešće u anketi putem elektronske pošte. Drugi segment su ispitanici pozivani putem internet oglašavanja, putem deljenja poziva i informacija posredstvom društvenih mreža, i slično. Prikupljeno je ukupno nešto preko 3200 popunjenih upitnika.